

МИХАЙЛО ДРАГАН

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЕВЛЯНІ ЦЕРКВИ

ГЕНЕЗА І РОЗВІЙ ФОРМ

В ДВОХ ЧАСТИНАХ

Х А Р К І В

2 0 1 4

Видавець Савчук О. О.

Л Ъ В І В

1 9 3 7

УДК 726:27-523.42-035.3(477.8)
ББК 85.113(4УКРЗ)
Д 72

*За безкорисливе сприяння виходу в світ цього видання
щиро дякуємо директору (п. Ігорю Кожану)
та співробітникам Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького,
директору (п. Ірині Журавльовій)
та співробітникам Центральної наукової бібліотеки
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна,
пп. Володимиру Александровичу, Сергію Білоконю
Денису Вітченку, Олександрю Молодому,
Олександрю Сахнюку, Василю Слободяну.
Особливу подяку складаємо
пп. Ользі та Михайлові Квіткам за підготовку до друку
ілюстративної частини видання*

Д 72
Драган М. Д.

Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм : в двох частинах / Михайло Драган ; передм. В. С. Александрович ; прим. В. С. Александрович, В. М. Слободян ; предм.-геогр. покажч., терм. словник В. М. Слободян ; упоряд. О. О. Савчук. — Харків : Видавець Савчук О. О., 2014. — 450 с. : 273 іл.

ISBN 978-966-2562-55-2

Перевидання фундаментального двотомовика Михайла Драгана «Українські дерев'яні церкви» здійснюється вперше від 1937-го року з доповненнями та усуненням неточностей першого видання.

Сучасними фахівцями створено примітки; удосконалено і вивірено предметно-географічний показник: розташування населених пунктів приведено у відповідність до сучасного адміністративно-територіального поділу, дати побудови церков уточнено. В допомогу читачеві розроблено тлумачний словник термінів та застарілих слів.

Для більшості ілюстрацій віднайдено оригінали, що зберігаються у фонді Михайла Драгана Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького.

Видання присвячено 115-й річниці від дня народження Автора.

УДК 726:27-523.42-035.3(477.8)
ББК 85.113(4УКРЗ)

ISBN 978-966-2562-55-2

© Видавець Савчук О. О., 2014
© Александрович В. С., передмова, примітки, 2014
© Слободян В. М., примітки, предм.-геогр. покажч., терм. словник, 2014
© Чечилова А. О., художнє редагування, 2014
© Кісь А. Я., дизайн обкладинки, 2014
© Квітка М. Є., Квітка О. Л., комп'ютерна обробка світлин, 2014
© Савчук О. О., упорядкування, 2014

З М І С Т

Володимир Александрович

УКРАЇНСЬКА ДЕРЕВ'ЯНА ЦЕРКОВНА АРХІТЕКТУРА: ДОСВІД ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МИХАЙЛА ДРАГАНА	13
--	----

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЕВЛЯНІ ЦЕРКВИ. ГЕНЕЗА І РОЗВІЙ ФОРМ.

ЧАСТИНА І	27
----------------------------	-----------

Від видавництва	VII	31
Від автора	IX	33
Зміст	XIII	37

І. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ	41
--------------------------------------	-----------

Вступ	1	41
М. Соколовскі	2	42
Г. Г. Павлуцький	3	43
К. Мокловскі	3	43
В. Щербаківський	4	44
Т. Обмінські	4	44
В. Січинський	5	45
Б. Януш	5	45
Д. Антонович	5	45
В. Залозецький	6	46
Й. Стржиговскі	7	47
Ф. І. Шміт	8	48
Критика питань і поглядів	9	49

ІІ. ЗАГАЛЬНІ ПІДСТАВИ ПИТАННЯ ДЕРЕВЛЯНОГО ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА	51
---	-----------

1. Суть народнього мистецтва	12	52
Характер народньої творчості	13	53
Питання впливів	14	54
Оригінальна творчість	15	55

2. Питання методи дослідів	17 . .	57
Механічне порівняння (Й. Стржиговскі)	17 . .	57
Стилістична аналіза (В. Залозецький)	18 . .	58
Систематика форм	18 . .	58
 III. ТЕХНІКА		61
Будівельні системи	21 . .	61
Якість дерева	22 . .	62
Обрібка дерева	22 . .	62
Замки в углах	23 . .	63
Підбудова	23 . .	63
Підвалини	24 . .	64
Одвірки	24 . .	64
Зруб стін	25 . .	65
Форма простірної одиниці:	26 . .	66
В дереві: квадрат	26 . .	66
Транспонована з муру:	26 . .	66
Квадрат	26 . .	66
Трапез	26 . .	66
Восьмибічник	27 . .	67
Конструкція верхів:	27 . .	67
Чотирибічний верх	28 . .	68
Восьмибічний верх	29 . .	69
Конструкція копули	30 . .	70
Закінчення верхів	31 . .	71
Коші	32 . .	72
Сволоки	33 . .	73
Стеля і склепіння	33 . .	73
Дахи:	34 . .	74
Гонтові	34 . .	74
Солом'яні	34 . .	74
Піддашся	35 . .	75
Опасання	36 . .	76
Церкви без піддашся	37 . .	77
Гзимс	37 . .	77
Долівка	37 . .	77
 IV. ПОЗЕМІ ПЛАНИ ДЕРЕВЛЯНИХ ЦЕРКОВ		79
1. Участь народнього деревляного будівництва	39 . .	79
Паганська святиня	39 . .	79

Хата	39 . .	79
Церква-хата	42 . .	82
Подробиці церкви хатнього походження	45 . .	85
а) тридільність	45 . .	85
б) вхід до бабинця	46 . .	86
в) вхід до пресвітерії	47 . .	87
г) вікна	47 . .	87
г) внутрішня сполука просторів	48 . .	88
д) взаємне відношення величин просторів	50 . .	90
Примітивні плани тридільної церкви	50 . .	90
2. Участь візантійського будівництва:	51 . .	91
Апсиди	51 . .	91
Притвір-бабинець	54 . .	94
Гранчастий бабинець	54 . .	94
Двері й вікна	55 . .	95
Розвій тридільного плану	56 . .	96
3. Участь вірменського будівництва:	59 . .	99
Хрестовий план з більшим квадратом посередині	60 . .	100
Хрестовий план з п'яти рівних квадратів	62 . .	102
Дев'ятипростірний план	63 . .	103
Семипростірний план	64 . .	104
4. Участь атонського будівництва:	65 . .	105
Крилоси	65 . .	105
Крилоси-капиці	66 . .	106
Апсиди	66 . .	106
5. Участь західного будівництва:	67 . .	107
а) творчі впливи:		
дводільні плани	67 . .	107
б) перетворчі впливи:		
тридільна церква	69 . .	109
дводільна церква	69 . .	109
хрестова церква	69 . .	109
дев'ятипростірна церква	69 . .	109
V. ЗОВНІШНІ ВИГЛЯДИ ДЕРЕВЛЯНИХ ЦЕРКОВ	110	
А. Дахові церкви:	70 . .	110
дах хати	71 . .	111
дах церкви	72 . .	112

Б. Верхові церкви	74 . .	114
1. Тридільні церкви одноверхі:	74 . .	114
формування верха	74 . .	114
чотиробічний верх	75 . .	115
восьмибічний верх	76 . .	116
комбінований верх	78 . .	118
2. Тридільні церкви двоверхі:	78 . .	118
верх на пресвітерії	78 . .	118
верх на бабинці:	79 . .	119
а) емпора	80 . .	120
б) молитовниця на емпорі	82 . .	122
в) дзвіниця над емпорою	84 . .	124
3. Тридільні церкви триверхі:	85 . .	125
Генеца	85 . .	125
Розвій:	86 . .	126
а) церкви загальноукраїнські й бойківські:	88 . .	128
чотиробічні верхи	88 . .	128
восьмибічні верхи	89 . .	129
комбіновані верхи	91 . .	131
різні верхи	92 . .	132
б) лемківські церкви	95 . .	135
4. Церкви з візантійським і атонським планом:	98 . .	138
А) з візантійським планом:		
безверхі.	98 . .	138
одноверхі	98 . .	138
двоверхі	98 . .	138
триверхі	98 . .	138
Б) з атонським планом:		
безверхі.	99 . .	139
одноверхі	99 . .	139
двоверхі	99 . .	139
триверхі	99 . .	139
5. Дводільні церкви:	100 . .	140
Безверхі	101 . .	141
Одноверхі.	101 . .	141
Двоверхі	101 . .	141
Готицькі та барокові	101 . .	141
6. Хрестові церкви:	102 . .	142
Одноверхі.	102 . .	142
Триверхі	105 . .	145
П'ятиверхі	106 . .	146
Дев'ятиверхі	107 . .	147

VI. ВИСНІВКИ	109	. 149
ZUSAMMENFASSUNG	129	. 169
STRESZCZENIE	153	. 193

Нотки й замітки.	115	. 155
Показчик місцевостей	137	. 177
Показчик імен	150	. 190
Список майстрів	151	. 191
Доповнення до сторінки 44	152	. 192

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЕВЛЯНІ ЦЕРКВИ. ГЕНЕЗА І РОЗВІЙ ФОРМ.

ЧАСТИНА II	203
Показчик місцевостей	207
Ortsverzeichnis (Spis miejscowości)	210
ІЛЮСТРАЦІЇ.	213

ПРИМІТКИ ТА ДОДАТКИ 355

Від упорядника	356
Примітки (В. Александрович, В. Слободян)	357
Додаток 1. Вибрані кресленики ілюстративної частини.	362
Додаток 2. Предметно-географічний показник (уклад. В. Слободян)	399
Додаток 3. Тлумачний словник термінів та застарілих слів (уклад. В. Слободян).	441
Перелік світлин з фонду М. Драґана Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького	445

ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ
COLLECTIONES MUSEI NATIONALIS UCRAINORUM LEOPOLIENSIS

Д-Р МИХАЙЛО ДРАГАН

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЕВЛЯНІ ЦЕРКВИ

ГЕНЕЗА І РОЗВІЙ ФОРМ

ЧАСТИНА ПЕРША — ТЕКСТ

Л Ъ В І В

1 9 3 7

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЕВЛЯНІ ЦЕРКВИ
UKRAIŃSKIE CERKWIE DREWNIANE
UKRAINISCHE HOLZKIRCHEN

Всі права застережені. — Wszelkie prawa zastrzeżone. — Alle Rechte vorbehalten.
Copyright by the Ukrainian National Museum, Lwow.

З ДРУКАРНІ ВИД. С-КИ „ДІЛО”, ЛЬВІВ, РИНОК 10

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Редакція видань Національного Музею випускає у світ уже четверту книгу, присвячену деревляному будівництву української церкви в Галичині. Попередні видання були підготовчими ступнями, по яким мало поширитися і підвестися розуміння стилевої окремішності цього будівництва. Це видання є першою спробою суцільної синтези проробленого доси в науці та систематики — як опублікованого, так головно зібраного автором матеріалу в часі щорічних літніх екскурсій продовж 1925–1930 рр. Управа Національного Музею радо покривала кошти дороги, зужитого фотоматеріалу, pomірів та зарисівок церков, бо вважала працю музейника в терені за найкраще джерело збагачення збірок та всебічного вивчення історичних пам'яток мистецтва перед їх остаточною загладою. До покриття дуже поважних коштів отсих систематичних екскурсій причинився Основник Національного Музею, Високопреосвященний Галицький Митрополит Кир Андрей, у квітні 1930 р. квотою 1000 зл.

Живі пам'ятки старовинних будов та зібраний у музеї матеріал — галицьких ікон від XIV в., дереворитів з українських видань від XVI в. та виданих в історичній літературі мініатур XI–XV вв. — дає нам змогу видіти довгу еволюцію церковного будинку на українських землях продовж дев'яти віків. У цій еволюції немає скрізь так різко виявленого генетичного зв'язку між планом церкви і мешкальною хатою, як це підкреслює автор у своєму досліді. Зате в захованих пам'ятках є безумовна спільнота техніки і прикраси усієї деревляної архітектури України.

Вище згаданий оригінальний і відтворений матеріал дає рівнож деякі вказівки на географію стилевих одмін української деревляної церкви. На це автор книжки звертає увагу читача. Проте дальша дослідна праця над розвитком — як плану, так і зовнішнього вигляду та скупини інших проблем, що не вийшли в обсяг цієї праці, є все ще дуже бажана, зокрема ж у зв'язку з історичним матеріалом літописів і архівних актів, у яких знаходяться спорадичні згадки про такі подробиці, які не завсе заховалися в матеріалі будов, що ним розпоряджав автор. Ось, н. пр., Лаврентівський літопис згадує під 1096 р. про вхід з півночі і півдня до Богородичної церкви над Дніпром у Києві; заховалися такі входи і в Софійському соборі, були вони і в деяких деревляних церквах. Окреме пи-

VIII

тання становлять церковні хори і злука жіночої частини церкви-притвору з середньою навою. — Не менше цінним є дослід назовництва церковної будови, до якого у праці нинішній є чимало прегарного матеріалу.

Великою заслугою автора є рівнож підхід до питання про участь людого елемента в церковному будівництві. В майбутності, однак, прийдеться присвятити ще більше уваги цьому зв'язкові між ремісничим і монументальним мистецтвом, щоби остаточно виявити взаїмне проникання людого в міжнародне і міжнародного в людове мистецтво. Націоналізація чужого і перехід національного на ступінь міжнародного творчого чинника є саме тим важливим питанням, відповідь на яке стає основою належного дослід українського національного мистецтва.

Наконець не можна оставити без відповіді чисто економічне питання: як будували в нас церкви, з яких фондів, при якій участі громади, що в минулі часи була в багатьох випадках дуже обмежена правно і економічно. Вивчення цього питання виведе дослідника на площину взаємин між мистцем-майстром і збірнотою, між індивідуальним творцем і збірним споживником, отожд, кине світло на створення ринку продажі і попиту та витворення традиції і окремішнього стилю. З другого боку, шляхом такого дослід виявиться перехід од мистецтва до ремесла чи од ремесла до мистецтва: стиль, схема, шаблон, поява справжнього великого мистецького твору і його занепад.

На площині цих дослідів можна буде окреслити місце українського національного стилю у світі.

16 березня 1937

І. Свенціц[ь]кий

ВІД АВТОРА

На наших очах гине оригінальна галузь українського народного мистецтва — деревляне церковне будівництво. Зуб часу і стихійні нещастя невмолимі. Та ще більше шкоди наносить дух часу. Непереможний вплив муrowаного будівництва змитає навіть у глухих закутинах української національної території останні пам'ятки мистецького дорібку минулих віків і... мабуть, ніщо не зможе задержати цього процесу. Руйнуються навіть найкращі зразки на те, щоби звільнити місце для нових, по більшій часті безстилевих церковних будинків. Пропала вже так безліч незвичайно вартісних та важних для історії українського будівництва пам'яток. З року на рік бідніємо ми і навіть не здаємо собі справи з цього.

Тому спільно треба досліджувати кожний навіть не дуже то на око показний і замінний зразок деревляного будівництва, щоби бодай таким робом зберегти його вигляд. Кожний з цих зразків може крити в собі якийсь причинок до історії розвою форм чи конструкції та досліджений належно може зайняти відповідне місце в історії нашого будівництва.

Не місце тут вихваляти красу й оригінальність української деревляної церкви. Проте треба сказати, що українське деревляне церковне будівництво — це без пересадки найбільш багата технічними й мистецькими проблемами група серед деревляних будівництв усіх європейських народів. Воно виказує незвичайне багатство типів, прецікавий сплет проблем і велич розвоєвого розмаху. Не менш багато розгортається перед нами образ цього будівництва з становища чисто мистецького. У добірно-шляхотному володінні всіми засобами мистецько-архітектурного формування показується повнота своєрідності українського будівництва.

Досліди над українським деревляним церковним будівництвом провадилися досі здебільшого досить доривочно і припадково, через те не могли вони дати повного образу. Поважна кількість навіть найстаріших збережених церковних будинків ще не досліджена та навіть не зінвентаризована. І ця праця рівнож не годна вичерпати ще всього багатого матеріялу. Одначе вона вводить у науковий оборот більш суцільний матеріял пам'яток і типів, щоби зблизити дослідників до розв'язки питання

генези і розвитку українського церковного деревляного будівництва в усьому об'ємі проблем.

В оцій праці старались ми зібрати в один образ багату ріжнородність українського деревляного церковного будівництва, щоби причинитися бодай в деякій мірі до пізнання його суті. Нинішній стан дослідів не дає нам змоги вичерпати весь запас форм, тим-то перш усього нам йшло про те, щоби усталити головні шляхи й найважливіші досягнення розвою. Наша праця присвячена лише питанню генези й розвитку загальних форм. Усі інші справи, як перегляд і аналіза подробиць (передусім декоративних), архітектурно-мистецьке оформлення церковних будинків, докладніша характеристика обласних прикмет будівництва і т. п., вимагають окремої праці. Рівнож церковні дзвіниці залишили ми поки що на боці, маючи в плані розглянути їх в окремій студії.

Автор оперся головно на пам'ятковим матеріялі Галичини не лише тому, що його дотеперішні досліді відбувалися на цім терені і що цей матеріял є вже в науці більш опрацьований, але передусім тому, що тут збереглися найстарші й найбільш архайчні пам'ятки. Наддніпрянина, якщо судити по розмірно скупо досі опублікованому матеріялі, має деревляні церкви на загал вже новіщої формації. Можливо, що докладніші досліді колись виявлять також і там чимало цінних подробиць, з яких складеться повний образ розвитку деревляного церковного будівництва в Україні. Проте ключ до розв'язки питання генези й розвою може дати лише будівництво Галичини.

*

Почин до переведення дослідів та фінансову змогу для праці продовж систематичних поїздок на місця в 1925–1930 рр. дала нам Управа Українського Національного Музею у Львові, яка рівнож взяла на себе справу випущення в світ цього коштовного видання. За це автор складає свою найсердечнішу подяку Національному Музеєві. Зокрема ж дякує він д-ру І. Свенціцькому, директорові Націон. Музею, за поміч заввагами й радами в часі редакції праці для друку.

*

Щоб не перевантажувати тексту даними до поодиноких пам'яток, наш покажик при кінці книжки є одночасно деяким доповненням до тексту. Там подаємо дати збудовання пам'яток, дати важніших перебудов та імена майстрів-будівничих. Усі дати є усталені і на підставі власних відписів з одвірків, сволоків та стін церковних, і виписів з архівних джерел — візитацій, інвентарів, та наукової літератури. Тому, що епархіяльні шематизми подають часто не сконтрольовані, а то й зовсім невірні дані, ми користали з цих даних лише в рідких випадках.

*

Зібраний і виконаний автором матеріял — світлин, обмірів, планів і рисунків доповнено з музейних збірок: Націон. Музею (чч.: 5, 7, 60,

93, 102, 106, 108, 130, 143, 173, 174, 178, 182, 183, 187, 197, 202, 205, 208, 217, 221, 232, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 262, 264, 266), Музею Наук. Т-ва ім. Шевченка (чч.: 150, 160, 172, 212, 258), Т-ва „Лемківщина” в Сяноці (чч.: 263, 267), а також завдяки вічливості воєвідського консерватора д-ра З. Горнунґа зо збірки Консерваторського Уряду у Львові (чч.: 2, 29, 30, 88, 101, 138, 141, 149, 156, 157, 165, 188, 211, 214, 215, 218, 234, 259, 261). Декілька знімків зрепродуковано зо збірки Союзу Студентів Архитектури львівської політехніки (чч.: 103, 129, 148, 190, 207, 220, 232), по одній знімці п. Я. Музикової (ч.: 107) і д-ра Я. Константиновича (ч.: 13) та один рисунок д-ра В. Січинського (ч.: 257) — за що автор сердечно дякує власникам.

Рисунки до обгорток виконав Святослав Гординський.

АВТОР

I.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Завдяки своєрідному характерові форм і чималому багатству пам'яток і типів українське церковне деревляне будівництво вже віддавна притягає увагу своїх і чужих дослідників мистецтва. Серед збережених пам'яток деревляної архітектури в Європі займає воно окреме місце не лише завдяки очевидній окремості своїх мистецьких форм, але ще більше через імовірне, на думку деяких дослідників, збереження майже по нинішній день старих будівельних традицій глибокої давнини. Якщо б воно дійсно так було, то для усталення загальних розвоєвих підстав північного і східноєвропейського будівництва безпосередно, а може, й європейського посередно, українське будівництво мало би немало-важне значення, тим більше що у Західній Європі не збереглися пам'ятки деревляного будівництва у відповідній кількості й якості, хоча без сумніву це будівництво було колись там досить поширене. Як би не легковажити участі деревляного будівництва у витворі форм будівництва мурованого, — то все-таки зовсім заперечити його силу ділання годі. На думку Стржиговського, не лише не можна заперечувати участі деревляного будівництва Півночі в витворі форм церковного будівництва, але, навпаки, участь його тут стоїть на рівні з участю мистецтва полудневого — мурованого. В часі поширення християнства з Півдня на Північ південне будівництво муроване стрінулось зо світом будівництва деревляного на Півночі й унаслідок того оба будівництва проникнули себе взаємно, покликаючи до життя нові форми, що були компромісом і синтезою обох мистецтв. Стржиговскі старається цю дуже інтересну гіпотезу розв'язати та при кожній нагоді достарчити нових матеріалів і доказових аргументів. Одним з аргументів є для Стржиговського рівнож форми українського деревляного будівництва.

І хоча література українського деревляного будівництва нині вже має свою історію і є досить богата, то щойно недавно почалися спроби оперти досліди над суцільним образом бодай частини українського будівництва на ширших основах. Більшість праць давніших дослідників обмежувалась до принагідних матеріалів. Дотеперішні спроби відповіді на питання генези й розвою форм на підставі цього матеріалу вели до скороспішних висновків, ба навіть до безпідставних або односторонніх.

Мабуть, ні одне питання з історії мистецтва не викликало стільки суперечних думок, що українське деревляне будівництво. Галицько-українську деревляну церкву ставили в зв'язок з будівництвом — індійським, китайським, норвезьким, вірменським, візантійським, російським, польським і західним у всіх його стилевих перипетіях. Та все-таки не бракувало і правильних думок, що зачіпали дійсну суть розвоєвого процесу українського деревляного будівництва. Одначе ці думки були оперті радше на інтуїції, аніж доказані апаратом наукових аргументів.

Переповідати тут все те, що досі на цю тему сказано, не вело б до ціли, а зрештою зробив це досить повно Д. Щербаківський¹. Ми обмежимося лише до головніших думок, що зачіпають найбільше суттєві справи й які стоять у зв'язку з дальшими нашими думками. Будуть це передусім найновіші праці.

Одним з перших, який вичув характер українського деревляного будівництва, був М. Соколовскі, що при нагоді рецензії на Дітріхсона: „De Norske Stavkirker” зачіпив українське деревляне будівництво², яке колись Вольфскрон³ ставив у безпосередній зв'язок з норвезьким. Того зв'язку Соколовскі не бачить. Навпаки, не беручи під увагу навіть форм, він уважає, що вже сама система будови різнить основно оба будівництва. Норвезькі церкви будовані системою прямо-вісно-щогловою (маштовою), а українські системою в'язаних поземих бальків. „Прототипом деревляних церков були безперечно візантійські муровані церкви, а наших (польських) сільських костелів того рода камінні на нашій землі, чи також у тих краях, звідки до нас прийшло християнство, святині...”. „Деревляне церковне будівництво, що має характеристичні й питомі собі форми в Україні, якому архітектура візантійська нічого не дала більше в спадщині, окрім типу й плану, мусіла внаслідок того в своїх основних підставах вироблятися...”. „Дуже можливе, що побіч норвезьких деревляних церков найдавнішими пам'ятками деревляного будівництва взагалі щодо своєї природи і теслярської традиції є рівнож українські церкви... Порівнюючи зі собою наші деревляні костели з такими ж сільськими церквами, заздалегідь приходимо до переконання, що в конструкції і в прикметах цих останніх мусять критися багато давніші традиції, аніж в будівництві наших костелів. Найоригінальніші сторони нашого деревляного костельного будівництва, як усе на це вказувало б, є відносно пізніші, а принайменше можна датувати їх відносно пізнішими часами. Впливає це природно з культурних умовин, в яких оба ці будівництва, костельне й церковне, розвивалися. Україна на своїх грецьких підставах стояла непорушно віками, й хоча західні впливи ділали на неї віддавна, хоча цивілізація і в парі з нею західне мистецтво кидали свої різномодні первні на твердий ґрунт, то вони, влітаючи в канву її первісного підкладу, не мінялись основно. Романщина, готик чи ренесанс, кожний з цих стилів впливав менше або більше, сильніше або слабше на її орнаментику, на додаткові й де-

коративні форми, деколи запускав коріння глибше, але стилю й місцевого характеру не перетворював до підстав. Українські церкви мають завжди один і той самий незмінний тип, і треба припускати, що це відноситься не лише до плану, тісно зв'язаного з культом і літургією, але навіть до теслярської техніки й конструкції. Зовсім що іншого є й мусіло бути в латинських костелах. Вони змінювалися значно і трансформувалися майже з кожною великою історичною епохою, підпадали в своїх формах і основних підставах стилевим впливам камінного будівництва і в історичнім ході віддзеркалювали життя суспільности й народу, що їх будував". Може бути, що навіть костели мають деякі незмінні старовічні прикмети, яких не добачив Соколовські, але його думки що до церков заслуговують на увагу.

Докладніше знявся українським деревляним будівництвом Павлуцький, який опублікував цілу низку деревляних церков з Поділля й Волині в „Древностях України”⁴. В передній статті висказує він думку, що: „...до українських деревляних церков не можна прикладати ні однієї зо зв'язних мистецько-історичних схем; не можна їх віднести ні до готики, ні до стилю відродження, ні до бароку; вони самі становлять стиль, що природно вплив з будівельного матеріялу, стиль, що віками зберігся без змін". Історичні стилі вправді впливали, але: „...не змінили національного стилю і місцевого характеру. Українське деревляне будівництво є мистецтвом національним; мистецтвом, що зберегло свій національний характер завдяки тому, що воно самостійно переробило і зовсім перетравило всі чужі елементи, візантійські чи західні, котрі до нього напливали". У подробицях Павлуцький старався виказати на підставі мініатур старих рукописів (Зборник Святослава 1073 і ін.), що вже в княжі часи існували 3- й 5-верхі церкви.

Ще докладніше старався схарактеризувати деревляну церкву в зв'язку з історичними стилями К. Мокловські, яким він рівнож не признавав рішачого впливу на витвір форм церковного будинку, бо українська деревляна церква, на його думку, має свій початок в слов'янській тридільній хаті. „Треба уважати помилковим твердження деяких учених, немовбито переважна більшість церков мала візантійське заложення. Кількість церков, що мають в плані центральний уклад, подібний до знамени грецького хреста, є в дійсності дуже мала. Масово появляються лише на Гуцульщині, а також декотрі церкви монастирські мають подібний уклад. На всім Поділлі й на схід від Сяну переважає тип тридільний, в якому грецький хрест є вже в зникаючій формі, бо оба бічні рамена є відломані. Навіть зовнішній вигляд чим далі на захід, тим більше тратить свої візантійські прикмети. Копули зникають. В Старосамбірщині головна копула зникає, щоби зробити місце звичайному обороговому дахові, не раз подвійно або потрійно заломаному. Видно, ділають тут старі сили, що зуміли переломити могучий вплив культу й достроїти церкву в своєму зовнішньому вигляді до

селянської хати. Коли в деяких церквах зняти осередні копуласті верхи, то одержимо в дійсності хату з входом від причілка... Коли примінімо нашу методу вилучення з церкви того, що принесли історичні стилі, отже подробиць візантійських, романських, готицьких, ренесансових і барокових в розкладі і в прикрашуванні, то остане в своїй істоті слов'янська хата з закритою призвою-бабинцем, з головною світлицею і коморою (вівтарна частина) та з фартухом, що хоронить подошву святині від вогкості”⁵.

Ще раз забрав Мокловскі голос разом з братом після наукової прогульки в році 1904, подаючи спробу систематизації типів церковного плану й ревідуючи в дечому своє попереднє становище⁶. Тепер поставив він на перше місце план грецького хреста, збережений в гуцульських церквах (Делятин), з якого через знидіння бічних рамен хреста до малих капличок (Долина, Дрогобич, Тилич, Милик) мала повстати на Україні типова тридільна церква. Відповідно до того уложив він вісім типів в такім порядку: 1) церква хрестова з прямокутними просторами п'ятибанна (Ямниця), 2) така сама однобанна (Делятин), 3) хрестова з гранчастою пресвітерією (Новосілки коло Рудок), 4) хрестова з гранчастою пресвітерією і бічними раменами, а прямокутним бабинцем (Пійло), 5) хрестова зі зниділими бічними раменами (Долина, Дрогобич), 6) церква тридільна одно- або трибанна, 7) церква з вежею дзвіниці на місці бабинця (Самбірщина і Сяніччина), 8) церква, що наслідуює костел з двома вежами на переді, без піддаша (Вошчанці).

В. Щербаківський⁷ прийняв за підставу розвою церкви елемент одної башти, а розвій церкви пішов, на його думку, від одноверхої шляхом дво-, три-, п'яти- до дев'ятиверхої. З його міркувань виходить, що форми церкви на Україні зародилися й розвивалися зовсім самостійно, та допускає західні впливи лише на будівництво Лемківщини.

Ще інакше поставив справу Т. Обмінський⁸. Форми церкви виводить він із потреб літургії. На перше місце кладе він церкву дводільну (з двох квадратів), що відповідала першим потребам літургії на приміщення для вівтаря і для вірних. Допускає рівнож можливість існування ще більше первісної форми однопростірної, що служила всім потребам. З дводільної розвинулась тридільна через прибудову притвору для оглашених. Потреба інкастеляції церкви в тривожних часах ворожих набігів покликала до життя відміну цього типу з надбудованим над притвором новим приміщенням, окруженим зовні галерією, яка мала служити потребам оборони доступу до церкви. Те приміщення приймало іноді вид самостійної каплички для відправи другої служби божої, якої в східній церкві два рази на день при однім вівтарі правити не можна. Форму хрестову уважає наймолодшою формою, що прийшла за посередництвом Манявського Скиту в XVII віці з Атосу й поширилася передусім на Гуцульщині. Обмінський був думки, що деревляна

ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ
COLLECTIONES MUSEI NATIONALIS UCRAINORUM LEOPOLIENSIS

Д-Р МИХАЙЛО ДРАГАН

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЕВЛЯНІ ЦЕРКВИ

ГЕНЕЗА І РОЗВІЙ ФОРМ

ЧАСТИНА ДРУГА — ІЛЮСТРАЦІЇ

Л Ъ В І В

1 9 3 7

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЕВЛЯНІ ЦЕРКВИ
UKRAÍŃSKIE CERKWIE DREWNIANE
UKRAINISCHE HOLZKIRCHEN

Всі права застережені. — Wszelkie prawa zastrzeżone. — Alle Rechte vorbehalten.
Copyright by the Ukrainian National Museum, Lwow.

З ДРУКАРНІ ВИД. С-КИ „ДІЛО”, ЛЬВІВ, РИНОК 10

ПОКАЗЧИК МІСЦЕВОСТИЙ

(Цифри вказують чергові числа ілюстрацій)

- Аграк 112
Атон 119
Бабин 22
Багаран 105
Баличі Подорожні 20, 131
Бахновата 35
Безбруди 103
Ботелка Вижня 221, 269
Бунів 229
Бусовисько 26, 80, 194, 269
Верем'я 182, 269
Верхрата 127, 217, 237
Вирів 105, 108
Висоцько Нижнє 44, 80, 204, 269
Виців 260
Вікно 113, 114, 246
Вілька Кунинська 149, 152
Вільшанка Мала 63
Вітвиця 113, 249
Вовче 219, 269
Водники 19, 140
Волосате 80, 170, 269
Волосянка 173, 269
Волцнів 174, 269
Воля Цеклинська 265
Ворохта 245
Гавловичі 120
Гарбарі 130, 237
Герварто 127
Глинсько 127, 129, 237
Гнила 80
Гнильці 127
Годів 80
Горожанна Мала 205, 269
Горохолина 94, 102, 269
Гошів 80
Гринів 79, 86, 152—154
Гусна 80, 269
Данильче 150, 152
Дашівка 94, 104
Делятин 105
Довге 89, 120, 234
Должки 80, 163, 164
Долина 120, 121, 140, 146
Дрогобич 37—40, 79, 80, 120, 152, 226, 235
Дуба 113
Дусівці 57, 120, 123, 152, 161, 162
Жукотин 269
Зазулинці 80
Зарубинці 99
Звижень 250
Зіньків 92
Знесіння 94
Зубриця 80
Іванівка 152
Ільник 269
Ісаї 80, 120, 124, 184, 269
Кавчий Кут 152
Калагарівка 215
Кальне 209, 269
Камінець Подільський 119
Камінка 196, 269
Камінка Струмилова 60, 79, 87
Катеринодар 113
Климець 117
Князівське 76, 77
Конятин 212, 269
Коршів 255
Красне 200, 269
Красносільці 80, 214, 269
Крехів 183, 269
Креховичі 59
Кривка 9, 46, 58, 72, 80, 94, 95, 189, 269
Кропивник Старий 81, 82, 94, 139
Кругель Великий 79, 88, 139
Кружлова 94
Кугаїв 9
Кудобинці 139—141
Курники 92
Кут 165
Кути 16, 94, 101
Лавочне 198
Лебедин 105
Лежахів 225, 261

VIII

- Либохора 67, 68
- Липа 242
- Лисовичі 56, 80, 193
- Лібухова 80
- Лінина Мала 167, 269
- Лісковате 85, 94, 152, 158
- Лісники 2
- Лоні 9, 74, 75, 80, 140
- Лопушна 140
- Любині 12
- Люблинець Новий 105, 106
- Льмбатаванк 112
- Магмуджук 112
- Малнів 3, 9, 224
- Мамаївці Старі 139
- Манастир Лішнянський 41—43, 79, 94
- Мастара 105
- Матієва 266
- Матків 80, 96, 190, 208, 269
- Медведівці (Закарпаття) 222
- Медведівці (Чигирин) 113
- Мельничне 168
- Микуличин 17, 105, 109
- Мислів 113
- Могилів 119
- Морозовичі 218, 269
- Мохнате 207, 269
- Мошногір'я 92—94
- Мужиловичі 151
- Мшанець 258
- Нагуєвичі 140, 145
- Надвірна 113
- Надиби 139
- Немилів 14
- Нінів Долішній 113
- Новоселиця над Самарою 113, 257
- Новосілка-Кут 80
- Обарим 13, 92
- Оріхівчик 80
- Орове 186, 269
- Орява 21
- Орявчик 188, 269
- Паланка 105
- Пантна 263
- Переволочна 61
- Перегінсько 253
- Перегноїв 34
- Петранка 71
- Підгірці 30, 113, 244
- Підгородці 127, 237
- Підліски 10, 11, 26, 79
- Побереже 80
- Поворозник 262
- Погар 9, 201
- Поздяч 118, 233
- Поляниця 195, 269
- Посухів 142
- Потелич 48, 152
- Привитів 94
- Путна 119
- Радава 138, 139
- Радловичі 135, 139
- Радруж 9, 47, 80, 100
- Риків 80
- Рихвалд 267
- Ровень (Рівня) 9, 216, 269
- Рогатин 92, 94, 143, 144
- Рожнів 254
- Розлуч 181
- Розсоші 9
- Ромен (Ромни) 113
- Росохач 9, 45, 64—66, 80, 203, 269
- Ростічки 241
- Ростока Вижня 98, 191, 192, 269
- Рудка 152, 157
- Руське 128, 237
- Саріндж 112
- Сасів 28, 29, 269
- Синевідсько Вижнє 91, 94
- Синевідсько Нижнє 55, 111, 113, 239
- Синява 105
- Сихів 9, 152
- Сільце 113
- Сколе 97, 166, 269
- Скорodne 84, 139
- Сливки 113, 116
- Слобода Болехівська 110, 113, 238
- Смерек 175
- Сніжки 237
- Соколівка 63
- Соколіка (Соколики) 206, 269
- Солина 94
- Сопіт 83, 94
- Сприня 80
- Стара Сіль 24, 80, 152, 159, 223
- Старе Село 15
- Стецева 94
- Стиборівка 80
- Стібенець 70
- Стриганці 18, 32
- Студене Вижнє 269
- Ступосяни 80, 171, 269
- Сукіль 199
- Сутківці 105
- Суходоли 160
- Сушиця Велика 8, 25, 80
- Суцани 269
- Тадані 62

- Тальянки 9
 Тараща 92, 94
 Татарів 105, 107
 Тейсарів 9
 Тернавка 211
 Терпилівка 105, 115, 247
 Тилич 52, 139
 Тинів 213, 269
 Тирнівка 139
 Тисів 136, 139, 240
 Тискова 131, 139
 Тисовець 176, 269
 Топільниця Горішня 120, 152, 155
 Топільниця Долішня 120, 169
 Торговиця 127, 237
 Торки 90, 120, 152, 231, 232
 Тростянець Малий 80
 Труханів 140, 147
 Тулова 252
 Турка 80, 179, 180, 220, 269
 Тур'є (Радехів) 251
 Тур'є (Ст. Самбір) 122, 185
 Тухолька 69, 80, 210, 269
 Тучапи 6, 80, 227, 228
 Угерці Заплатинські 133, 139
 Угольна 243
 Угорці 54
 Улюч 148
 Унятичі 120, 125, 230
 Устіянова Долішня 132
 Утішків 49
 Хашовання 156
 Херсонес 112
 Хітар 197, 269
 Ходорів 113
 Холоїв 5
 Хревть 36, 78, 80, 269
 Хтсконк 112
 Хуторі Малі 269
 Целіїв 140, 259
 Цеперів 7
 Цінева 248
 Черкаський Бішкін 105
 Черче 172, 296
 Черчик 80
 Чижевичі 137, 139
 Чорне 264
 Чуднів 105
 Чуква 187, 269
 Шумляни 269
 Юськовичі 80
 Яблінка Вижня 126, 236
 Яблонів 177, 269
 Явора Горішня 178, 269
 Явора Долішня 202, 269
 Яйківці 256
 Ялова 94
 Яришів 105
 Ясінка Масьова 27, 94
 Ясіня-Плитовате 113

ORTSVERZEICHNIS

(die Ziffern bezeichnen die Reihennummern der Abbildungen)

SPIS MIEJSCOWOŚCI

(cyfry oznaczają liczby porządkowe ilustracji)

Agrak 112	Dusivci 57, 120, 123, 152, 161, 162
Athos 119	Harbari 130, 237
Balyči Padorožni 20, 131	Havlovyči 120
Babyn 22	Hervarto 127
Bachnovata 35	Hlynsjko 127, 129, 237
Bagaran 105	Hnyla 80
Bezbrudy 103	Hnylci 127
Botelka Vyžnja 221, 269	Hodiv 80
Buniv 229	Horochołyna 94, 102, 269
Busovysko 26, 80, 194, 269	Horožanna Mala 205, 269
Celijiv 140, 259	Hošiv 80
Ceperiv 7	Hryniv 79, 86, 152—154
Chaščovannja 156	Husna 80, 269
Chersones 112	Ilnyk 269
Chitar 197, 269	Isaji 80, 120, 124, 184, 269
Chodoriv 113	Ivanivka 152
Cholojiv 5	Jablinka Vyžnja 126, 236
Chrevt' 36, 78, 80, 269	Jabloniv 177, 269
Chtskonk 112	Jajkivci 256
Chutori Mali 269	Jalova 94
Cineva 249	Jaryšiv 105
Čerče 172, 269	Jasinja-Plytovate 113
Čerčyk 80	Jasinka Masjova 27, 94
Čerkasjkyj Biškin' 105	Javora Dolišnja 202, 269
Čorne 264	Javora Horišnja 178, 269
Čudniv 105	Jusjkovyči 80
Čukva 187, 269	Kalaharivka 215
Čyževyči 137, 139	Kalne 209, 269
Danylče 150, 152	Kaminecj Padilskyj 119
Dašivka 94, 104	Kaminka 196, 269
Delatyn 105	Kaminka Strumylova 60, 79, 87
Dolyna 120, 121, 140, 146	Katerynodar 113
Dolžky 80, 163, 164	Kavčyj Kut 152
Dovhe 89, 120, 234	Klymecj 117
Drohobyč 37—40, 79, 80, 120, 152, 226, 235	Knjazivske 76, 77
Duba 113	Konjatyn 212, 269

- Koršiv 255
 Krasne 200, 269
 Krasnosilci 80, 214, 269
 Krechiv 183, 269
 Krechovyči 59
 Kropyvnyk Staryj 81, 82, 94, 139
 Kruheli Velykyj 79, 88, 139
 Kružlova 94
 Kryvka 9, 46, 58, 72, 80, 94, 95, 189, 269
 Kudobynei 139—141
 Kuhajiv 9
 Kurnyky 92
 Kut 165
 Kuty 16, 94, 101
 Lavočne 198
 Lebedyn 105
 Ležachiv 225, 261
 Libuchova 80
 Linyna Mala 167, 269
 Liskovate 85, 94, 152, 158
 Lisnyky 2
 Lmbatawank 112
 Loni 9, 74, 75, 80, 140
 Lopusna 140
 Lubyni 12
 Lublyneć Novyj 105, 106
 Lybuchora 67, 68
 Lypa 242
 Lysovyči 56, 80, 193
 Mahmudschuk 112
 Malniv 3, 9, 224
 Mamajivci Stari 139
 Manastyr Lišnjanskyj 41—43, 79, 94
 Mastara 105
 Matijeva 266
 Matkiv 80, 96, 190, 208, 269
 Medvedivci (Cyhyryn) 113
 Medvedivci (Podkarp. Rus) 222
 Melnyčene 168
 Mochmate 207, 269
 Mohyliv 119
 Morozovyči 218, 269
 Mošnohirja 92—94
 Mšanecj 258
 Mužylovvyči 151
 Mykulyčyn 17, 105, 109
 Myslivi 113
 Nadyby 139
 Nadvirna 113
 Nahujevyči 140, 145
 Nemyliv 14
 Niniv Dolišnij 113
 Novoselycja 113, 257
 Novosilka-Kut 80
 Obarym 13, 92
 Orichivčyk 80
 Orjava 21
 Orjavčyk 188, 269
 Orove 186, 269
 Palanka 105
 Pantna 263
 Perehinsko 253
 Perehnojiv 34
 Perevoločna 61
 Petranka 71
 Pidhirci 30, 113, 244
 Pidhorodei 127, 237
 Pidlisky 10, 11, 26, 79
 Pobereže 80
 Pohar 9, 201
 Polanycja 195, 269
 Posuchiv 142
 Potelyč 48, 152
 Povoroznyk 262
 Pozdjač 118, 233
 Pryvytiv 94
 Putna 119
 Radava 138, 139
 Radlovyči 135, 139
 Radruž 9, 47, 80, 100
 Rohatyn 92, 94, 143, 144
 Romen 113
 Rosochač 9, 45, 64—66, 80, 203, 269
 Rostičky 241
 Rostoka Vyžnja 98, 191, 192, 269
 Rovenj 9, 216, 269
 Rozluč 181
 Rozsoši 9
 Rožniv 254
 Rudka 152, 157
 Rusjke 128, 237
 Rychwald 267
 Rykiv 80
 Sarindsch 112
 Sasiv 28, 29, 269
 Silce 113
 Skole 97, 166, 269
 Skorodne 84, 139
 Sloboda Bolechivska 110, 113, 238
 Slyvky 113, 116
 Smerek 175
 Snižky 237

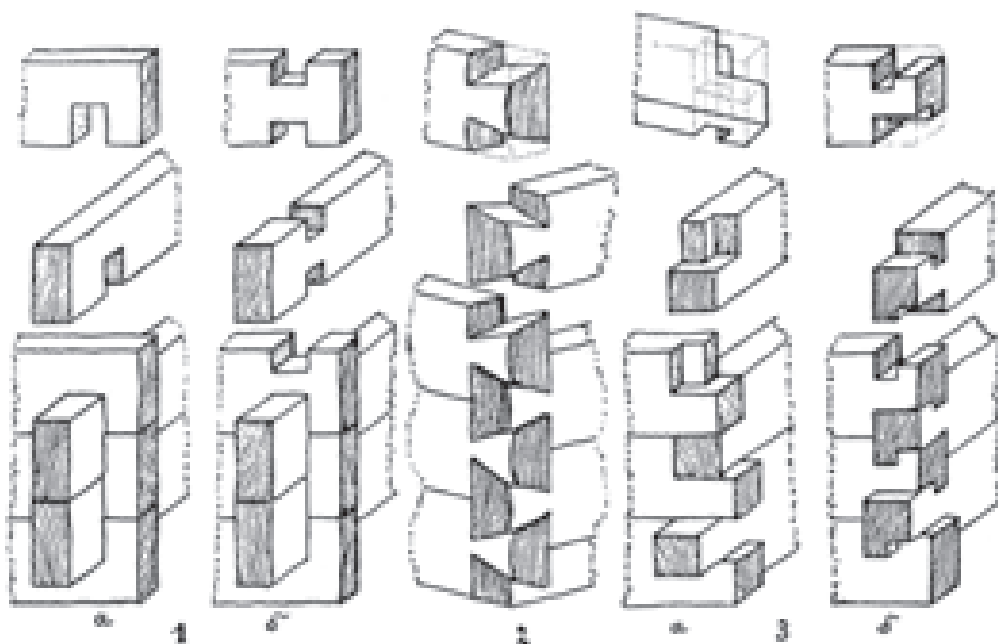
XII

- Sokolika 206, 269
Sokolivka 63
Solyna 94
Sopit 83, 94
Sprynja 80
Stara Sil 24, 80, 152, 159, 223
Stare Selo 15
Steceva 94
Stibenecj 70
Stryhanci 18, 32
Studene Vyžnje 269
Stupoisjany 80, 171, 269
Styborivka 80
Suchodoly 160
Sukil 199
Sutkivci 105
Suščany 269
Sušycja Velyka 8, 25, 80
Sychiv 9, 152
Synevildisko Nyžnje 55, 111, 113, 239
Synevidisko Vyžnje 91, 94
Synjava 105
Šumlany 269
Tadani 62
Talanky 9
Tarašča 92, 94
Tatariv 105, 107
Tejsariv 9
Ternavka 211
Terpylivka 105, 115, 247
Topilnycja Dolišnja 120, 169
Topilnycja Horišnja 120, 152, 155
Torhovycja 127, 237
Torky 90, 120, 152, 231, 232
Trostjanecj Malyj 80
Truchaniv 140, 147
Tucholka 69, 80, 210, 269
Tučapy 6, 80, 277, 228
Tulova 252
Turje (Radechiv) 251
Turje (St. Sambir) 122, 185
Turka 80, 179, 180, 220, 269
Tylyč 52, 139
Tyniv 213, 269
Tyrnivka 139
Tysiv 136, 139, 240
Tyskova 134, 139
Tysovecj 176, 269
Uherci Zaplatynski 133, 139
Uholna 243
Uhoři 54
Uluč 148
Unjatyči 120, 125, 230
Usitjanova Dolišnja 132
Utiškiv 49
Verchrata 127, 217, 237
Veremja 182, 269
Vikno 113, 114, 246
Vilka Kunynsjka 149, 152
Vilšanlka Mala 63
Vitvycja 113, 249
Vodnyky 19, 140
Vola Ceklynsjka 265
Volniv 174, 269
Volosate 80, 170, 269
Volosjanka 173, 269
Voročta 245
Vovče 219, 269
Vyciv 260
Vyriv 105, 108
Vysocjko Nyžnje 44. 80, 204, 269
Zarubyni 99
Zazulyni 80
Zinkiv 92
Znesinnja 94
Zubrycja 80
Zvyženj 250
Žukotyn 269

ІЛЮСТРАЦІЇ

3. Малнів (п. Мостиська), ц. [Св. Параскеви] поч. XVII в., стіна пресвітерії.
3. Malniv (B. Mostyska), die Kirche v. XVII Jhrht., das Wandgebälk des Presbyteriums.

4. Замки: 1) простий замок, 2) „німецький” замок („риб’ячий хвіст”), 3) канюки.
4. Die Ecküberplattungen: 1) eine einfache, 2) eine „deutsche” („der Fischschwanz”),
3) die Hakenüberplattung („kanjuky”).

5. Холоїв (п. Радехів,), ц. [Покрови Пресвятої Богородиці] 1724 р.
5. Cholojiv (B. Radechiv), die Kirche v. 1724 J.

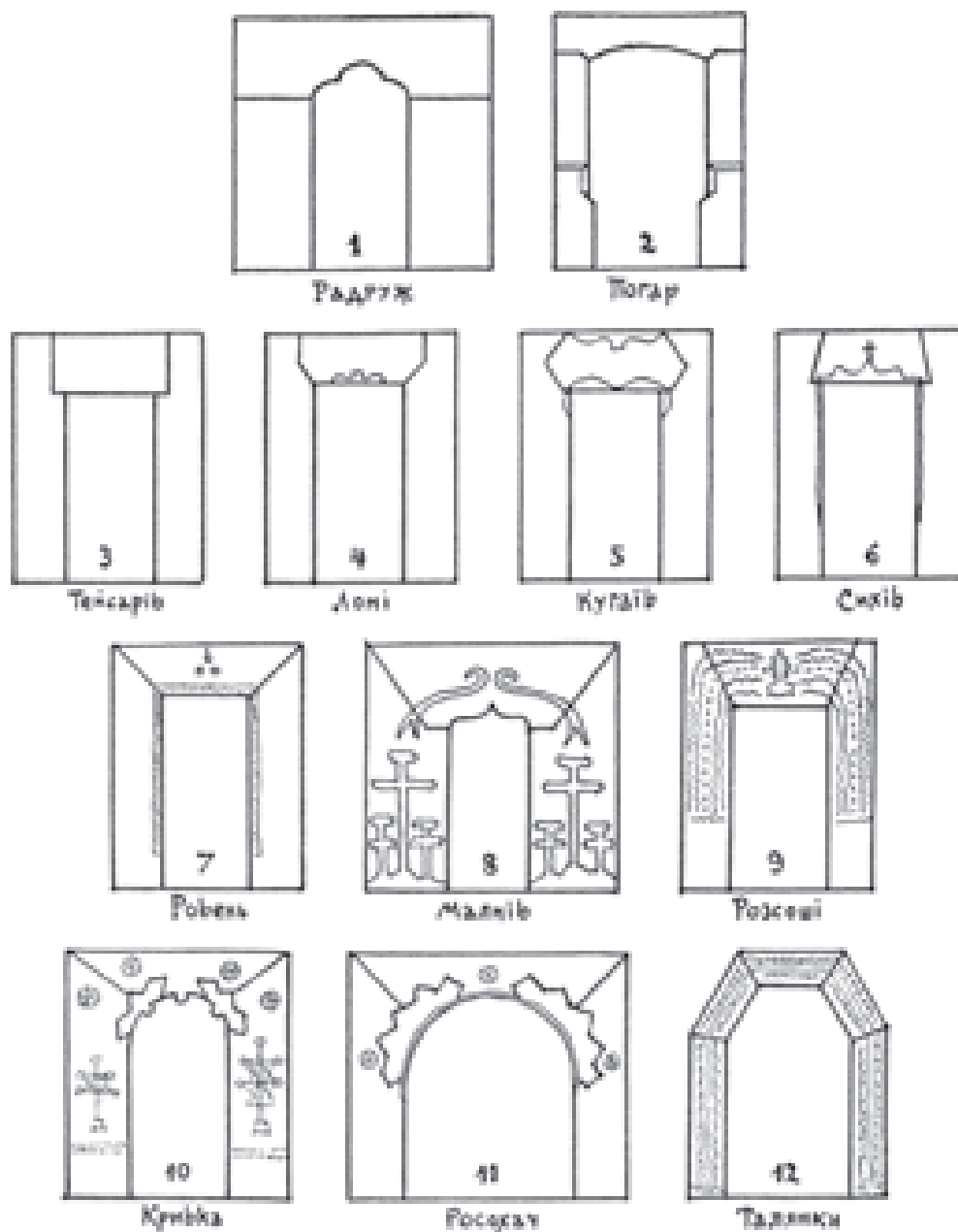
6. Тучапи (п. Городок), стояки ц. [Св. Бориса і Гліба] 1680 р.
6. Tučapy (B. Horodok), die Holzständer der Kirche v. 1680 J.

7. Цеперів (п. Львів), ц. [Воскресення Господнього] 1749 р.
7. Ceperiv (B. Lviv), die Kirche v. 1749 J.

8. Сушиця Велика (п. Самбір), піддашшя ц. св. Николи 1751 р.
8. Sušycja Welyka (B. Sambor), die Konstruktion des Pultdaches der Kirche v. 1751 J.

9. Конструкції церковних одвірків (зразки 5-ти різних типів: 1–2, 3–6, 7–9, 10–11, 12).

9. Die Türkonstruktionen in fünf Typen der Türpfortenformen: 1–2, 3–6, 7–9, 10–12.

(1. Radruž, 2. Pohar, 3. Tejsariv, 4. Loni, 5. Kuhajiv, 6. Sychiv, 7. Rovenj, 8. Malniv, 9. Rozsoši, 10. Kryvka, 11. Rosochač, 12. Talanky).

209. Кальне (п. Сколе), ц. [Св. архангела Михайла] 1820 р.
209. Kalne (B. Skole), die Kirche v. 1820 J.

210. Тухолька (п. Сколе), ц. [Успення Пресвятої Богородиці] 1845 р.
210. Tucholka (B. Skole), die Kirche v. 1845 J.

ПРИМІТКИ

^[1](*ст. 13*) «Досі ніхто з дослідників українського дерев'яного будівництва не звернув у належній мірі уваги на його виразно народній характер...» Тут і далі характерне для відповідного часу, багато в чому не подолане й досі перебільшення «народної» складової дерев'яного церковного будівництва, яка в дотеперішньому сприйнятті здебільшого повинна покривати собою усю традицію, при послідовному неврахуванні інших складників відповідного спектру національного історичного досвіду. Усе ще так і не побачено, що за такого підходу все дерев'яне церковне будівництво незмінно виявляється «народним» і внаслідок цього традиція — позбавленою «професійної» складової. Поза увагою залишаються, зокрема, міські церкви, причому, щодо них це поняття визначає не тільки само походження і знаходження. Є поки одинока, правда, вказівка зі згадкою: «Cerkiew znaczną robotą wystawiona po miejsku...» в візитації Успенської церкви в Бубнові Локачинського р-ну Волинської обл. 1695 р. Про саму будівлю докладніших відомостей не наведено, відзначена тільки «...na prytworze dzwonnica także znaczna...»: *Генеральні візитації* церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII — початку XVIII століть: книга протоколів та окремі описи / Загальна редакція та історичний нарис Анджей Гіль, Ігор Сkochиляс. Упорядкування Анджей Гіль, Ірина Makeвич, Ігор Сkochиляс, Ірина Сkochиляс. — Львів; Люблін, 2012. — С. 131. Хоча самого наповнення поняття «виставлення церкви на міський спосіб» наведений переказ не розкриває, воно виразно вказує на мало відображене в джерелах виокремлення у тогочасному широкому сприйнятті церков «міських» та «сільських». Це рідкісна документальна вказівка на виразно недооцінену у дотеперішніх поглядах на дерев'яне церковне будівництво його розбудовану внутрішню структуру. (*Володимир Александрович; далі — В. А.*)

^[2](*ст. 23*) «Церкви зложені з повних кругляків не заховалися, але в народі ще живе пам'ять про такі церковні будинки...» У середині 1970-х років в с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. віднайдено церкву Воскресення Господнього, зведену повністю з кругляків у 1789 році, і перенесено до Національного музею народної архітектури та побуту України у Києві. (*Василь Слободян; далі — В. С.*)

^[3](*ст. 24*) Поширена практика «важення» церков знайшла скромне відображення і в документальних матеріалах. Віднайшовся лаконічний запис умови теслі Федора Охримемата на підважевання вівтаря і направу дзвіниці Вознесенської церкви в Миляновичах на Волині (1697). Публікацію тексту див.: *Александрович В.* Нововіднайдені джерельні матеріали до історії українського дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII століття // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* — Львів, 2005. — Т. 249 : Праці Комісії архітектури та містобудування. — С. 559. (*В. А.*)

Набагато частіше відомості про «важення» церков можна зустріти в написах на самих церквах. Зокрема, в Кліцьку Городоцького р-ну Львівської обл. на східній стіні вівтарного зрубу на третьому брусі від підвалини вирізьблено: «**Церковъ важнался рокъ 1113**». Більше таких написів див.: *Слободян В.* Інскрипції на дерев'яних церквах // Вісник інституту Укрзахідпроект-реставрація. — Львів, 2012. — Ч. 18. — С. 47–84. (В. С.)

^[4](ст. 24) Стояки (стендари, стендери) були досить поширеним елементом будівництва не тільки церковного, а й світського, проте ця сторона традиції зафіксована винятково в документальних матеріалах, де вони виступають насамперед в описах будівель. Зрідка такі відомості трапляються і в джерелах іншого походження, зокрема, в 1623 р. князь Олександр Заславський писав до одного зі своїх урядників до Старого Заслава (тепер Ізяслав Хмельницької обл.) про домовлення з теслею про роботу «на дубових стендерах»: *Александрович В.* Мистецькі клопоти князя Олександра Заславського // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 2010. — Вип. 15. — С. 178 (лист стосується робіт у комплексі Старозаславського замку). До значно пізнішого часу належить згадка в інвентарі 1722 р. маєтку Львівської католицької капітули в с. Унятичі Дрогобицького р-ну Львівської обл. про новозбудований «pałac na standarach dębowych»: *Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII w. / Zebrał u opracował M. Gębarowicz.* — Wrocław etc., 1973. — S. 23. (В. А.)

Донині на стендарах стоїть церква Святої Трійці в селі Трійця (1760) Радехівського р-ну Львівської обл., а в церкві Св. Дмитра (1792) в Новій Руді Маневицького р-ну Волинської обл. стендари замінені на бетонний підмурівок у 2010 р. (В. С.)

^[5](ст. 29) Церкви під соломою в Україні побутували й поза межами того історичного

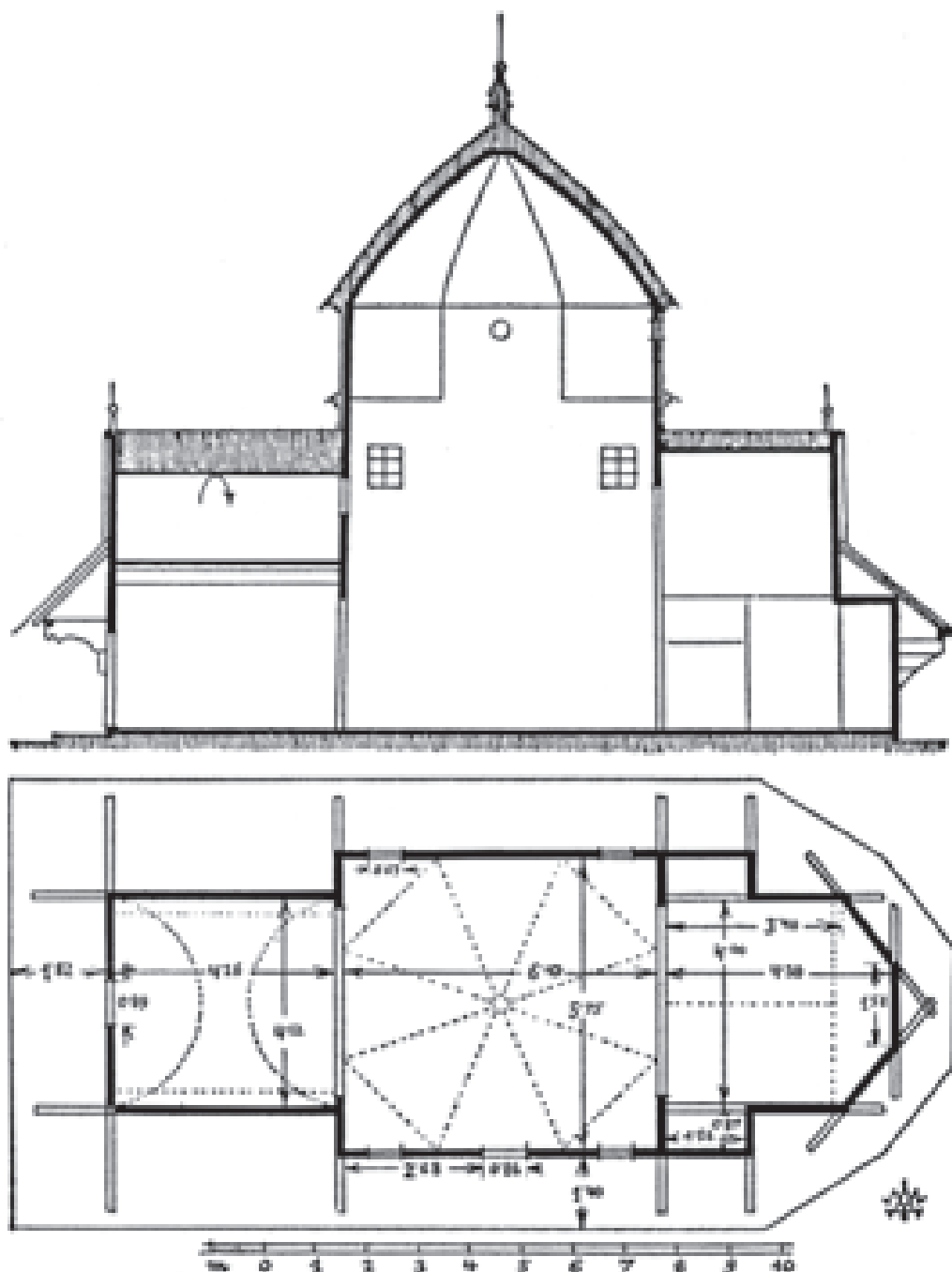
регіону, відомості якого подав М. Драган тут і далі (С. 34–35). Для прикладу можна вказати нечисленні такі факти з візитації церков Володимирської єпархії кінця XVII — початку XVIII ст. Церква Різдва Христового в Менчицях Іваничівського р-ну Волинської обл. «bardzo mała i stara i po części słomą okryta»: *Генеральні візитації...* — С. 28. Служба на парафії святого Юрія в Кристинополі (нині м. Червоноград Львівської обл.) відбувалася у тимчасовій «biednej kaplicy pod słomianym nakryciem»: *Там само.* — С. 103. Церква апостола Луки в селі Сирники Луцького р-ну Волинської обл. описана як «nowa, słomą poszyta»: *Там само.* — С. 147. Ще в 1790 р. Покровська церква в с. Городині Рожищенського р-ну Волинської обл. описана як «stara z drzewa w węgiel budowana częścią dranicami pobita, częścią snopkami poszyta»: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Dział XLVI, sygn. 22, к. 51 v.* (В. А.)

Натомість, акти візитацій церков Рашківського та Ягорлицького деканатів на Брацлавщині за 1726 та 1731 рр. подають переважну більшість церков, вкритих соломою, навіть триверхих. З 34 церков цих деканатів 24 нині розташовані в невизнаній Придністровській Молдавській Республіці: *Національний музей у Львові ім. А. Шептицького, відділ рукописів та стародруків (далі — НМЛ Рк), РкЛ-11, арк. 372–375 зв., 487–496 зв.* (В. С.)

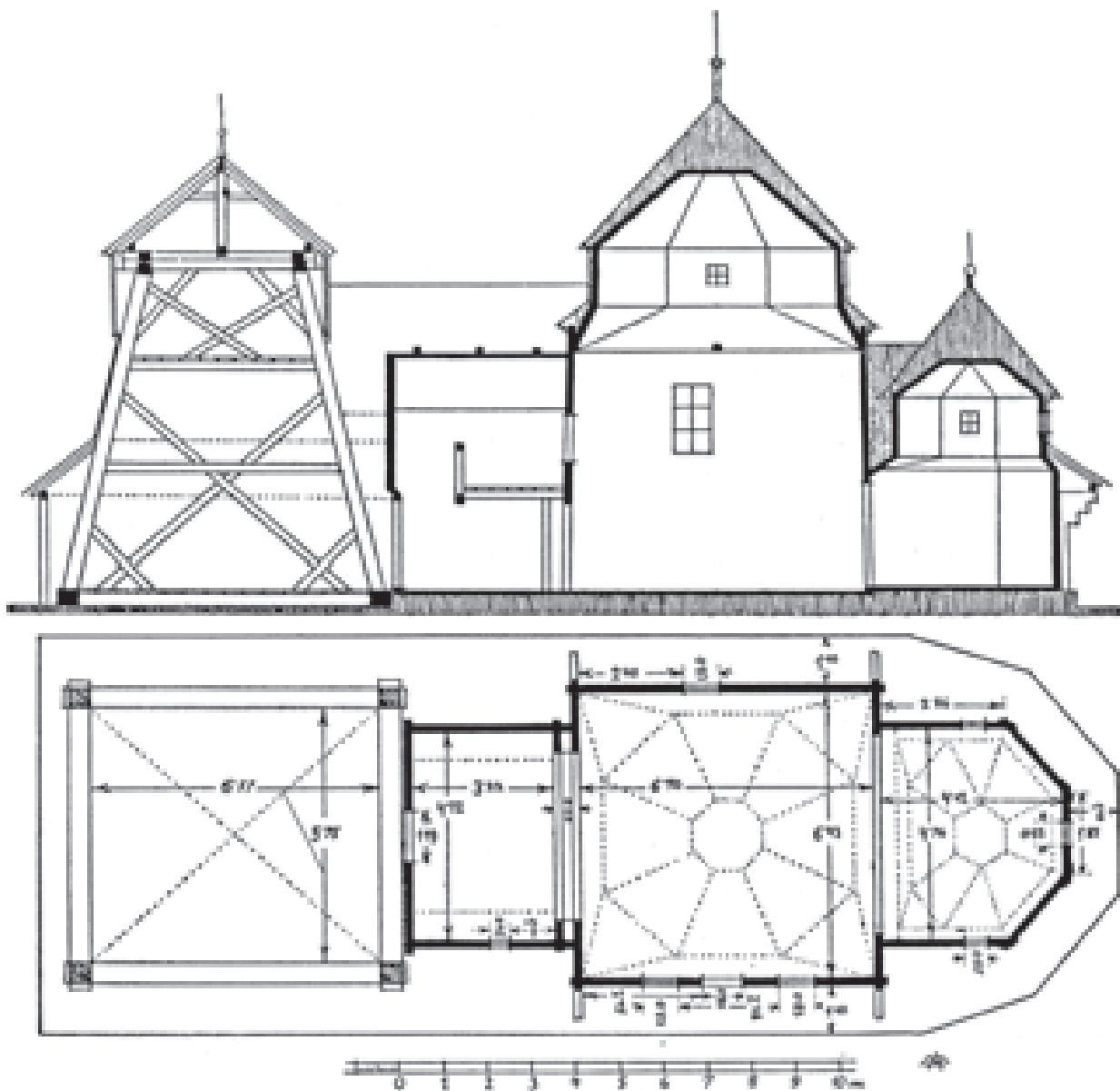
^[6](ст. 31) «*Верхи церкви є закінчені відразу хрестом, деколи з відповідною кулістою насадою під хрестом...*» Поширеним елементом вінчаючого хреста був вміщений біля його основи над кулею півмісяць як символ Старого Заповіту, з якого виріс Новий Заповіт і християнська традиція загалом з її символом — хрестом. (В. А.)

^[7](ст. 41) Зовсім не опрацьований досі під відповідним оглядом багатий фонд описів житлової забудови XVI–XVIII ст. зберіг обширний фактичний матеріал до різних аспектів історії втраченого дерев'яного будів-

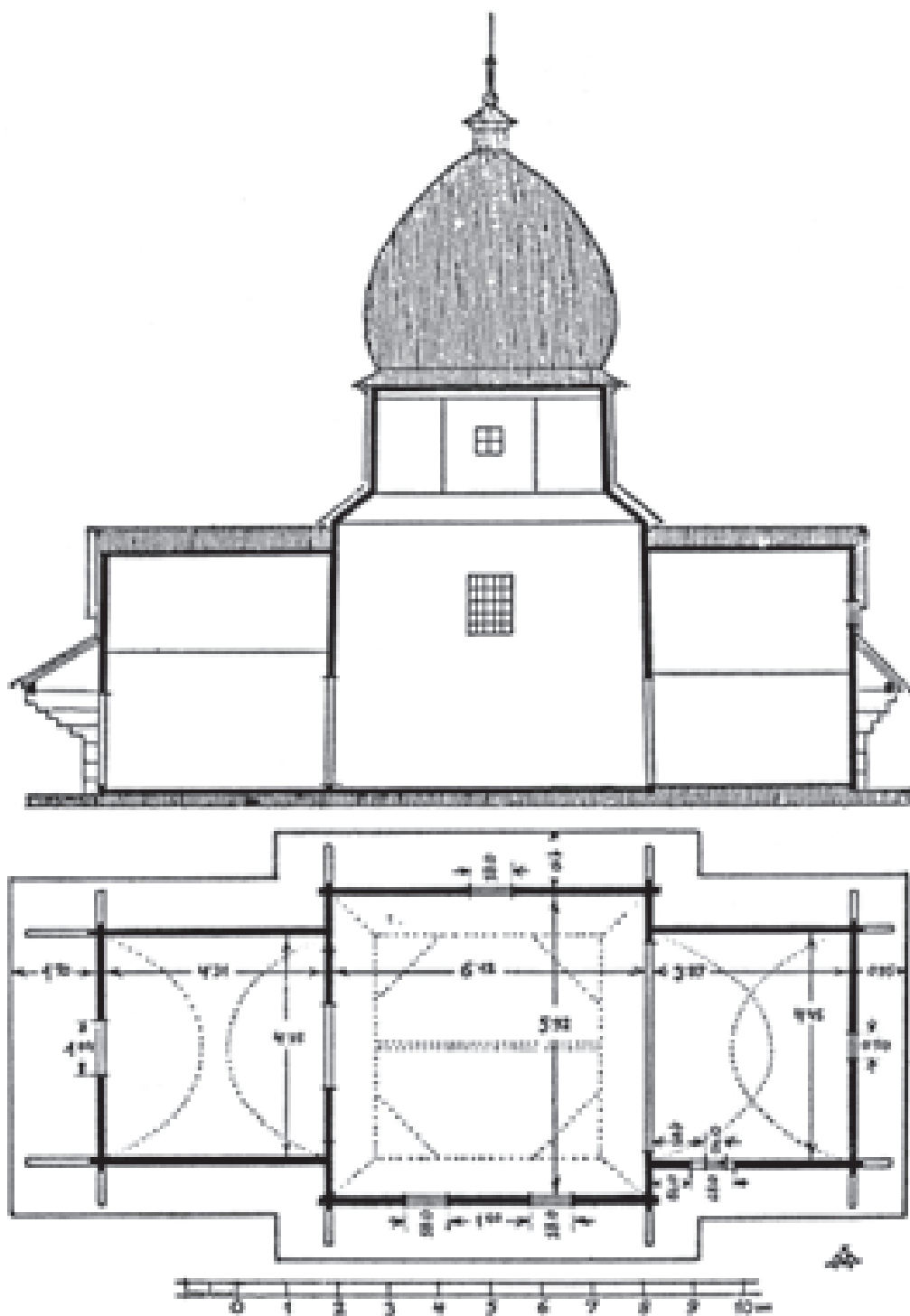
ВИБРАНІ КРЕСЛЕНИКИ ІЛЮСТРАТИВНОЇ ЧАСТИНИ

11. Підліски (п. Мостиська), план і перекрій ц. [Різдва Пресвятої Богородиці] 1655 р.
11. Pidlisky (B. Mostyska), der Grund- u. Aufriss der Kirche v. 1655 J.

24. Стара Сіль (п. Старий Самбір), ц. Воскр[есення] Хр[и]ста [Господнього] XVII в., план і перекрій.
 24. Stara Sil (B. Staryj Sambir), die Kirche der Auferstehung Chr., XVII. Jhrt., Grund- u. Aufriss.

25. Сушиця Велика (п. Самбір), ц. Вознесення Госп[однього] 1768 р., план і перекрій.
 25. Sušycja Welyka (B. Sambir), Grund- u. Aufriss der Kirche v. 1768 J.

ПРЕДМЕТНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Праця Михайла Драґана про генезу і розвій форм церковного дерев'яного будівництва надзвичайно цінна своїм великим фактажем і бажанням автора охопити всю заселену українцями територію, на якій вони зводили свої святині. На час написання книги (1920–30-ті рр.) територія України була поділена між чотирма державами — Радянським Союзом, до якого входила УРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією. Без сумніву, Автор, проживаючи в Галичині, що входила до Польщі, найкраще дослідив дерев'яні церкви власне на її терені, особисто відвідавши більшість місцевостей, зафотографувавши та обміривши їх. Набагато менше висвітлено пам'ятки Волині, бо польська влада обмежувала зв'язки галичан з мешканцями Волині і Холмщини, боячись поширення української свідомості на ці землі. Ще слабше представлені пам'ятки з теренів інших держав. Тут Драґан користувався публікаціями, виданими дослідниками дерев'яних церков в Росії та Радянській Україні. Для висвітлення пам'яток Закарпаття автор використовував довоєнні угорські видання, а для Буковини — німецько- та румунськомовні. Тому в його виданні зустрічаються назви місцевостей, взяті з цих мов, які тепер незрозумілі і невідомі сучасним мешканцям України, яким цікаві ці пам'ятки.

Треба нагадати, що від першого виходу книги в світ пройшло майже вісімдесят років. За цей час змінилося і державне підпорядкування земель, і назви поселень. І Радянський Союз, і Польща, і Чехословаччина змінили частину назв, деякі села зникли, змінився адміністративний поділ, що утруднює користування географічним покажчиком до праці Драґана. Частково терени Галичини, Холмщини, Закарпаття, Буковини після Другої світової війни залишилися в складі Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії.

Події двох світових воєн, що пронесли територією України, антирелігійна політика Радянського Союзу, антиукраїнська політика Польської Народної Республіки призвели до знищення багатьох церков. Також і природне старіння дерева, недогляд, пожежі призвели до того, що багато церков не встояли до наших днів.

Для кращої орієнтації читача в просторі і часі в теперішньому географічному покажчику подано старі і нові назви місцевостей та їх сучасне адміністративне підпорядкування. Також уточнені дати побудови церков і зазначено їх долю — чи збережена, зруйнована, згоріла, чи перенесена в іншу місцевість. Ще один момент — це посвята церков, яку Автор подавав не послідовно, і яку ми подаємо для кожної церкви.

Маємо надію, що наші уточнення полегшать читачеві пошук тих чи інших населених пунктів та пам'яток.

Василь Слободян

Цифри **жирним** шрифтом позначають порядкові числа ілюстрацій (див. том II); звичайні цифри — сторінки тексту (див. том I)

в. — вік (століття)
ж. — жупа
зб. — збудована
кін. — кінець
м. — місто
мч. — містечко
обл. — область
ок. — околом

п., пов. — повіт
пол. — половина
р-н — район
рест. — реставрована
розібр. — розібрана
с. — село
сер. — середина
ц. — церква

А

- Аграк (Agrak) [Ագրակ, м., Сюнікський марз, Вірменія] — **112**; 62, 64
Аквітанія (Aquitania) [істор. обл. на південному заході Франції] — 105
[Акрешори, с., Косівський р-н, Івано-Франківська обл. — див. Акришори]
Акришори (п. Печеніжин) [нині с. Акрешори, Косівський р-н, Івано-Франківська обл.]:
• ц. [Св. Дмитра], зб. 1899 р. [згоріла у 1930-х рр.] — 104
Ані (Ani) [вірм. Անի, тур. Anı — давня столиця Вірменії, нині руїни в ілі Карс, Туреччина] — 62
[Андріївка, с., Буський р-н, Львівська обл. — див. Мармазівка, Фирлеївка]
[Антонівка, с., Жидачівський р-н, Львівська обл. — див. Яйківці]
Артемівка (Харківщина) [с., нині в складі м. Мерефа, Харківський р-н, Харківська обл.]:
• ц. [Введення в храм Пресвятої Богородиці] XVIII в. [зб. 1761 р., знищена у 1930-х рр.] — 107
Атон (Athos) [Ἁθῶς — монастирська держава на сх. виступі Халкідонського п-ва, Греція] — **119**; 120
Аштарак (Ashtarak) [Աշտարակ, м., центр Арагацотнського марзу, Вірменія] — 62

Б

- Бабин (п. Косів) [с., Косівський р-н, Івано-Франківська обл.]:
• вулії — **22**
Бабинці (п. Рогатин) [с., нині в складі м. Рогатин, Рогатинський р-н, Івано-Франківська обл.] — 39:
• ц. Св. Николи [Св. Миколи], зб. 1729 р. [збережена] — **92, 94**; 55, 58, 90, 120
[Багнувате, с., Турківський р-н, Львівська обл. — див. Бахновата]
Балинци (п. Коломия) [с., Снятинський р-н, Івано-Франківська обл.]:
• ц. [Введення в храм Пресвятої Богородиці], зб. 1829 р. [збережена] — 91, 103
Баличі (п. Мостиська) [с., Мостиський р-н, Львівська обл.]:
• ц. [Різдва Пресвятої Богородиці], зб. 1617 р. [розібр. 1907 р.] — 77
Баличі Подорожні (п. Жидачів) [нині с. Подорожнє, Стрийський р-н, Львівська обл.]:
• каплиця — **20**; 29
• хата — **131**; 72
Балінешті-Дорогою (Balinesti-Dorohoiu) [Bălinești, с., жудец Сучава, Румунія; Dorohoi, м., жудец Ботошань, Румунія] — 54, 120
Бахновата (п. Турка) [нині с. Багнувате, Турківський р-н, Львівська обл.]:
• ц. [Вознесення Господнього] XVIII в. [зб. 1721 р., розібр. у 1930-х рр.] — **35**; 32–33, 57, 89, 118
Бачина (п. Самбір) [с., Старосамбірський р-н, Львівська обл.]:
• ц. [Св. Йосафата], зб. 1868 р. [збережена] — 97
Безбруди (п. Золочів) [с., Буський р-н, Львівська обл.]:
• ц. [Собору Св. Івана Хрестителя], зб. 1863 р. [збережена] — **103**; 50, 58
Бекеня (ж. Уґоч, Закарпаття) [нині с. Тисобекень, Виноградівський р-н, Закарпатська обл.] — 35, 119
Белеїв (п. Долина) [с., Долинський р-н, Івано-Франківська обл.]:
• ц. [Св. Василя Великого] XVIII в. [зб. 1759 р., збережена] — 57, 77
Белелуя (п. Снятин) [с., Снятинський р-н, Івано-Франківська обл.]:
• ц. [Успення Пресвятої Богородиці], зб. 1763 р. [зб. 1844 р., збережена] — 104
Беньова (п. Турка) [с., Турківський р-н, Львівська обл.]:
• ц. [Св. архангела Михайла] XVIII в. [зб. 1779 р., розібр. 1909 р.] — 89
Березів (п. Самбір) [с., Старосамбірський р-н, Львівська обл.]:
• ц. [Св. Івана Богослова] XVII в. [зб. 1760 р., розібр. 1913 р.] — 75
Березянка Велика (п. Тараща) [нині с. Велика Березянка, Таращанський р-н, Київська обл.]:
• ц. [Св. архангела Михайла] XVIII в. [зб. 1766 р., розібр. 1951 р.] — 94, 107

- Ямниця (п. Станиславів) [с., Тисменицький р-н, Івано-Франківська обл.]:
- ц. [Св. Миколи], зб. 1772 р. [розібр. 1932 р.] — 4, 107
- [Яремче, м., Івано-Франківська обл. — див. Дора, Ямне]
- Яришів (п. Могилів) [с., Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.]:
- ц. Усп[ення] Пр[есвятої] Бог[ородиці], зб. 1768 р. [розібр. у 1970-х рр.] — **105**; 8, 61, 107
- Ярмолинці (п. Гайсин) [с., Гайсинський р-н, Вінницька обл.]:
- ц. Св. Николи [Миколи], зб. 1744 р. [зруйнована у 1930-х рр.] — 90
- [Ярослав (Jarosław), м., Підкарпатське воєводство, Польща — див. Гарбарі]
- Ясениця Замкова (п. Турка) [Турківський р-н, Львівська обл.]:
- дзвіниця — 83
- Ясеновець (п. Долина) [с., Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл.]:
- ц. [Св. Миколи], зб. 1786 р. [розібр. у 1920-х рр.] — 77
- [Ясень, с., Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл. — Ясін(-Горішній)]
- [Ясінка, с., Турківський р-н, Львівська обл. — див. Ясінка Масьова]
- Ясінка Масьова (п. Турка) [нині с. Ясінка, Турківський р-н, Львівська обл.]:
- ц. [Св. Параскеви], зб. 1810 р. [збережена] — **27, 94**; 57
- Ясін(-Горішній) (п. Калущ) [нині с. Ясень, Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл.]:
- ц. Св. [архангела] Мих[айла], зб. 1756 р. [розібр. 1843 р.] — 62, 104
- Ясіня (Гуцульщина, Закарпаття) [с., Рахівський р-н, Закарпатська обл.]:
- ц. [Вознесіння Господнього], зб. 1824 р. [збережена] — 6, 11, 61, 65, 104
- Ясіня-Плитовате (Гуцульщина, Закарпаття) [нині с. Лазещина, Рахівський р-н, Закарпатська обл.]:
- ц. [Св. апостолів Петра і Павла] поч. ХІХ в. [зб. 1871 р., майстер Михайло Пластуняк] — **113**; 6, 63, 103–104
- Ясси [Iași, жудец Ясси, Румунія] — 80
- Ятвяги (п. Бібрка) [с., Жидачівський р-н, Львівська обл.]:
- ц. [Св. Дмитра], зб. 1697 р. [розібр. у 1930-х рр.] — 47, 48, 49, 57, 88

A–Z

- [Agrak (Ագրակ) — див. Аграк]
- [Ani (Անի) — див. Ані]
- [Aquitania — див. Аквітанія]
- [Athos (Αθως) — див. Атон]
- [Balinesti-Dorohoiu (Bălinești) — див. Балінешті-Дорогою]
- [Bochotnica — див. Бохотніца]
- [Bocicău — див. Бочков]
- [Brežany — див. Буяків]
- [Bukowiec — див. Буковець]
- [Caryńskie — див. Царинське]
- [Chotyniec — див. Хотинець]
- [Chrewt — див. Хревть]
- [Cisów — див. Цісуф]
- [Comlăușa — див. Комлуш]
- [Czarna — див. Чорне]
- [Czerteż — див. Чертеж]

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТА ЗАСТАРІЛИХ СЛІВ

Апсіда — виступ східної частини храму, де знаходиться вівтар.

Апсидіола — знижений виступ напівкруглої або гранчастої форми, що прилягає до апсиди і не має всередині престолу.

Ба́бинець — українська назва західного зрубу дерев'яної церкви; *на́ртекс* (див.).

Базилі́ка — прямокутна в плані споруда, розділена всередині рядами колон або стовпів зазвичай на 3–5 частин — нав.

Ба́льки — те саме, що й *балки, бруси*.

Банті́на — поперечна балка між кроквами.

Бе́ма (бі́ма) — велика центральна апсида візантійської базилікової церкви.

Більши́на — те саме, що й *більшість*.

Бі́чніця — одна з площин даху.

Блятува́ти — додавати до основної частини нову, те саме, що й *штукувати* (див.).

Бу́гштель — криволінійне ребро каркасу бані.

Ва́лькований — заповнений вальками з глини і солом.

Варца́ба (варца́б) — лутка вікна, підвіконня.

Вдоволя́ти — те саме, що і *задовільняти*.

Ви́ймко́вий — те саме, що й *винятковий*.

Ви́посаже́ння — вистрій, декоративні елементи екстер'єру та інтер'єру.

Ви́пуст — частина бруса вінця зрубу, яка виступає назовні з площини стіни й слугує опорою для опасання чи піддашся.

Вистарча́ти — те саме, що й *вистачати*.

Вичува́ти — те саме, що й *підмічати*.

Відзе́мок — те саме, що й *окори́нок* — нижня частина дерева, що прилягає до кореня.

Ви́ршель — верхня частина *одві́рка* (див.).

Ви́стка — те саме, що й *зві́стка, повідомлення про кого-, що-небудь*.

Во́стрий — те саме, що й *гострий, гостроконе́чний*.

Ву́лій — те саме, що й *вулик*.

Ге́йби — те саме, що й *наче, немов*.

Гзи́мс — те саме, що й *карниз*.

Гибльо́ваний — оброблений тиблем (рубанком).

Горі́днѡм — догори ногами.

Горі́шний — який розташований вгорі, зверху; *верхній*.

Грубі́на — те саме, що і *грубі́зна* — величина поперечного перерізу предмета.

Ге́не́за — те саме, що й *генезис, походження*.

Го́нта — те саме, що й *гонт* — покрівельний матеріал у вигляді тонких дощочок, в перерізі у вигляді вузького клина з пазом на ширшій грані.

Дахра́йтер — сигнатурка, мала храмова вежа.

Дереворі́т — ксилографія, гравюра на дереві.

Ді́лання — те саме, що й *дія, діяльність*.

Ді́лати — те саме, що й *діяти*.

Діако́ніко́н — менша бічна апсида візантійської базилікальної церкви.

До́лі́на — те саме, що й *низ*; у долині, на долині — *внизу*; у долину, на долину — *вниз*.

До́лі́вка — вирівняна вбита земляна підлога в приміщенні, помазана глиною.

До́лі́шний — який міститься або розташований вниз; *нижній*.

Дорі́вочно — те саме, що й *час від часу*.

Достарча́ти — те саме, що й *доставляти, поста́чати*.

До́стро́їти — тут в значенні *достосувати, допа́сувати*.

До́щівка — дощова вода.

Дра́ни́ця — вузькі й тоненькі дощочки, різновид *покрівельного матеріалу*.

Е́вентуа́льний — можливий за певних умов, за відповідних обставин.

Е́лева́ція — вигляд переднього та бічного фаса́дів, що передає загальний силует будови.

Е́мпора — галерея, що міститься на поверсі західної частини церкви й бічних нав; *хѡри*.

Жу́па — у старій Угорщині головна одиниця адміністративно-територіального поділу.